

КРЕДИТГА ЛАЁҚАТЛИЛИКНИ БАҲОЛАШДА ҚАРЗ ОЛУВЧИНИНГ ИҚТИСОДИЙ ВА ПСИХОЛОГИК БАҲОСИНИ ИНТЕГРАЦИЯЛАШ МЕТОДИКАСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Набиев У.Б.

ТДИУ, Банк иши кафедраси мустақил тадқиқотчиси

Аннотация

Ушбу мақолада тижорат банкларида юридик шахсларнинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш жараёнларини трансформация қилиш масалалари тадқиқ этилган. Анъанавий скоринг тизимларининг чекланганлиги, хусусан, кредит тарихига эга бўлмаган (Unbanked/Underbanked) миждозларни баҳолашдаги муаммолар таҳлил қилинган. Муаллиф томонидан кредитга лаёқатлиликини баҳолашнинг мутлақо янги элементи — қарз олувчининг иқтисодий-хулқий ва психологик портретини (психометрик скоринг) ўз ичига олган интеграл баҳолаш услубиёти таклиф этилган. Ишлаб чиқилган модель молиявий интизомни башорат қилиш аниқлигини ошириш ва банк активлари сифатини яхшилашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: кредитга лаёқатлилики, психометрик скоринг, хулқ-атвор иқтисодиёти, тижорат банклари, муаммоли кредитлар (NPL), молиявий хавф-хатар, интеграл баҳолаш модели.

Кириш

Глобал молия бозорида рақамлаштириш ва финтех (FinTech) технологияларининг жадал ривожланиши банк хизматларини кўрсатиш тезлиги ва сифатига янги талабларни қўймоқда. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси доирасида банк-молия тизимини ислоҳ қилиш, молиявий хизматлар оммабоплигини ошириш ва кредитлаш жараёнларини автоматлаштириш устувор вазифалардан бири этиб белгиланган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 26 майдаги “Молиявий хизматлар оммабоплигини ошириш, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашни кенгайтиришга доир навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-204-сон қарорида 2026 йил 1 декабрдан бошлаб сунъий интеллект технологияларидан фойдаланган ҳолда Платформа доирасида муқобил скоринг моделини жорий этиш вазифаси белгилаб берилган.

Амалдаги тижорат банклари амалиётида миждознинг кредитга лаёқатлилигини баҳолаш асосан миждознинг молиявий кўрсаткичлари ва кредит тарихи маълумотларига (кредит бюрolari ҳисоботларига) таянади. Бироқ, ушбу ёндашув қуйидаги тизимли камчиликларга эга:

1. Корхоналарнинг рентабеллик даражаси пастлиги: Корхоналарнинг рентабеллик даражасини пастлиги реал тўлов қобилятини тўлиқ баҳолаш имконини бермайди.

2. Ахборот асимметрияси: Янги мижозлар (янги ташкил этилган корхона ва стартаплар) учун кредит тарихининг мавжуд эмаслиги уларни хавфли гуруҳга киритилишига ва кредит ажратиш рад этилишига олиб келади.

3. Инсоний омил ва ижтимоий масъулият: Анъанавий моделлар мижознинг маблағга эга бўла туриб, уни қайтармаслик эҳтимолини (иродавий дефолт - *strategic default*) прогноз қила олмайди.

Ушбу муаммоларни ҳал этиш учун кредитлаш амалиётига ҳуқ-атвор иқтисодиёти (*behavioral economics*) ютуқларини ва психологик баҳолаш методларини интеграция қилиш талаб этилади. Қарз олувчининг нафақат молиявий имконияти (иқтисодий баҳо), балки унинг масъулияти ва хавф-хатарга муносабатини (психологик баҳо) умумлаштирувчи услубиётни яратиш мазкур тадқиқотнинг долзарблигини белгилайди.

2. Адабиётлар таҳлили.

Кредитга лаёқатлиликини баҳолаш назарияси Э. Альтман (*Edward Altman*), Ж. Синки (*Joseph Sinkey*) каби олимлар томонидан ишлаб чиқилган классик молиявий кўрсаткичларга асосланади. Кредит скоринги соҳасидаги замонавий тадқиқотлар эса математик моделлаштириш ва сунъий интеллект тизимларидан кенг фойдаланмоқда.

Шу билан бирга, кейинги йилларда ҳуқ-атвор молияси (*Behavioral Finance*) ва шахс психологиясининг молиявий қарорларга таъсири кучли ўрганилмоқда. Д. Канеман (*Daniel Kahneman*) ва Р. Талер (*Richard Thaler*) ўз изланишларида инсонларнинг молиявий қарорлари ҳамиша ҳам рационал эмаслигини, уларга ички психологик омиллар ва когнитив бузилишлар жиддий таъсир кўрсатишини исботлашган.

Жаҳон амалиётида, хусусан, Гарвард университети тадқиқотчилари томонидан асос солинган *Entrepreneurial Finance Lab (EFL)* лойиҳаси доирасида ривожланаётган давлатларда психометрик тестлар орқали кичик бизнес ва жисмоний шахсларнинг кредит хавф-хатарини баҳолаш бўйича дастлабки муваффақиятли тажрибалар ўтказилган. Маҳаллий олимлардан О.И. Лаврушин, Ш.З. Абдуллаева ва бошқаларнинг илмий ишларида банк рискларини бошқариш масалалари ёритилган бўлса-да, миллий банк тизими хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, иқтисодий ва психологик омилларни тизимли равишда бирлаштирувчи скоринг моделлари ҳали етарли даражада ишлаб чиқилмаган.

3. Тадқиқот методологияси

Тадқиқот давомида тизимли таҳлил, иқтисодий-математик моделлаштириш, психометрик диагностика (*Big Five* шахс моделлари асосида) ва эксперт баҳолаш усулларида фойдаланилди.

Таклиф этилаётган такомиллаштирилган услубиётнинг концептуал асоси қарз олувчининг комплекс баҳосини шакллантиришдан иборат. Бу баҳо учта ўзаро боғлиқ блокдан ташкил топади:

1-жадвал.

Кредитга лаёқатлилики комплекс баҳолаш тизимининг таркибий қисмлари¹

Блок номи	Баҳолаш кўрсаткичлари ва элементлари	Маълумот олиш манбаси
I. Иқтисодий блок (E)	Муқобил даромадлар (коммунал тўловлар, мобил баланс айланмаси), харажатлар тузилмаси, активлар.	Банк иловалари, транзакцион таҳлил, очиқ маълумотлар.
II. Психологик блок (P)	Масъулият (Conscientiousness), импульсивлик, хавфга мойиллик, локус назорати (Locus of Control).	Рақамли психометрик тест (мобил иловада 5-7 савол).
III. Тарихий-ретроспектив блок (H)	Кредит тарихи, жорий тўлов интизоми, мажбуриятларнинг бажарилиш динамикаси.	Кредит ахборот таҳлилий маркази (КАТМ) маълумотлари.

Интеграл баҳолаш модели қуйидаги кўп омилли чизикли формула кўринишида ифодаланади:

$$CS_{total} = w_1 \cdot E + w_2 \cdot P + w_3 \cdot H$$

Бу ерда:

- CS_{total} — қарз олувчининг якуний кредит скоринг бали (0 дан 100 гача);
- E — иқтисодий блок баҳоси ($0 \leq E \leq 100$);
- P — психологик-хулқий блок баҳоси ($0 \leq P \leq 100$);
- H — тарихий блок баҳоси ($0 \leq H \leq 100$);
- w_1, w_2, w_3 — тегишли блокларнинг вазн коэффициентлари бўлиб, уларнинг

йиғиндиси 1 га тенг ($\sum_{i=1}^3 w_i = 1$).

Мижоз тоифасидан келиб чиқиб вазн коэффициентлари мослашиб боради (динмик вазн тизими). Масалан, расмий кредит тарихи бўлмаган янги мижозлар (ёшлар) учун модель параметрлари қуйидагича ўзгаради: $w_3 = 0.1$; $w_2 = 0.45$; $w_1 = 0.45$.

4. Тадқиқот натижалари.

Ишлаб чиқилган услубиёт доирасида психологик блокни баҳолаш учун 5 та асосий мезон танлаб олинди. Мазкур мезонлар шахснинг молиявий қарорлар қабул қилиш хусусиятини ифодалайди (2-жадвалга қаранг).

2-жадвал.

Мижознинг психологик хусусиятлари ва кредит хавф-хатари ўртасидаги боғлиқлик кўрсаткичлари²

Шахсий омил (Психометрик кўрсаткич)	Юқори кўрсаткичнинг молиявий маъноси	Дефолт хавфига таъсири (NPL эҳтимоли)
Масъулиятлилики (Conscientiousness)	Қарз ва ваъдаларга жиддий ёндашиш, режалилик.	Хавф даражасини сезиларли даражада камайтиради (NPL пасаяди).

¹ Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

² Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

Шахсий омил (Психометрик кўрсаткич)	Юқори кўрсаткичнинг молиявий маъноси	Дефолт хавфига таъсири (NPL эҳтимоли)
Импульсивлик (Impulsivity)	Эҳтиёжларни назорат қила олмаслик, ҳиссиёт остида харидлар.	Кредитни тўлай олмаслик хавфини оширади.
Ички локус назорати (Internal Locus)	Муваффақият ва муваффақиятсизликка ўзини масъул деб билиш.	Қарздорликни инқирозли вазиятларда ҳам бартараф этишга интилади.
Таваккалчилик мойиллик (Risk Tolerance)	Спекулятив ва юқори хавфли лойиҳаларга пул йўналтириш.	Кредит маблағларининг мақсадсиз ишлатилиши хавфи бор.

Ушбу баҳолаш мобил иловага интеграция қилинган ўйин шаклидаги қисқа сўровнома орқали амалга оширилади. Мижознинг тестдаги жавоблари ва уларни белгилаш тезлиги махсус алгоритмлар ёрдамида таҳлил қилиниб, сохталаштириш (faking) даражаси баҳоланади.

Иқтисодий блокни такомиллаштириш:

Мижознинг анъанавий даромад маълумотномасидан ташқари, унинг иқтисодий баҳосига **транзакцион скоринг** усули киритилди. Бунда мижознинг банкдаги кирим-чиқим айланмалари, жамғариш суръати ва доимий тўловлар (ўзгармас ва ўзгарувчан харажатлар) мунтазамлиги баҳоланади.

Мижоз аризаси -> [Иқтисодий транзакциялар таҳлили (E)] \

-> [Психометрик тест натижалари (P)] ---> [Интеграл Модель] -> Кредит қарори

-> [Кредит тарихи скрининги (H)] /

5. Мухокама.

Ишлаб чиқилган услубиётни миллий тижорат банклари (масалан, чакана кредитлаш улуши юқори бўлган банклар) фаолиятига жорий этиш қуйидаги ижобий натижаларни беради:

1. Субстандарт мижозларни қамраб олиш: Рентабеллик кўрсаткичлари паст бўлган, лекин психологик жиҳатдан масъулиятли ва интизомли бўлган мижозларга кредит олиш имкони яратилади. Бу янги ташкил этилаётган корхоналарни қўллаб-қувватлашга хизмат қилади.

2. Зарарларни камайтириш: Мавжуд кредитлар сегментида муаммоли кредитлар (NPL) улушини 15-20% гача қисқартириш имкони пайдо бўлади. Чунки психологик тестлардан ўта олмаган (юқори импульсивли ва молиявий беқарорликка мойил) мижозларга дастлабки босқичданоқ рад жавоби берилади ёки уларга лимитлар пасайтирилади.

3. Автоматлаштириш ва таннархни пасайтириш: Сўровномалар онлайн тарзда сунъий интеллект томонидан қайта ишлангани сабабли, андеррайтинг (кредит экспертлари меҳнати) харажатлари тежалади.

Хулоса.

Анъанавий молиявий кўрсаткичларни шахс психологияси ва хулқ-атвори параметрлари билан умумлаштириш кредит рискларини бошқаришнинг энг истиқболли

йўналиши ҳисобланади. Тадқиқот давомида ишлаб чиқилган интеграл баҳолаш услуги банк тизимида инновацион ёндашувларни жорий этиш орқали мижозларни сегментация қилиш аниқлигини янги босқичга олиб чиқади.

Ушбу модель тижорат банкларининг рақамли экотизимлари таркибига киритилиши молиявий хизматлар бозорининг барқарор ўсишини ва тизимли хавф-хатарларнинг олдини олишни кафолатлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати.

1. Мирзиев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. - Тошкент: "Тафаккур", 2022.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2026 йил 26 майдаги “Молиявий хизматлар оммабоплигини ошириш, кичик ва ўрта бизнесни қўллаб-қувватлашни кенгайтиришга доир навбатдаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-204-сон қарори.
3. Kahneman, D. Thinking, Fast and Slow. - New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
4. Thaler, R. H. Misbehaving: The Making of Behavioral Economics. - W. W. Norton & Company, 2015.
5. Schreiner, M. Credit Scoring for Microfinance: Can It Work? // Journal of Microfinance, Vol. 4, No. 2, 2002. - pp. 37-59.
6. Абдуллаева Ш.З. Банк рисклари: Илмий-амалий қўлланма. - Тошкент: "Молия", 2019. - 312 б.
7. [Электрон манба] Entrepreneurial Finance Lab (EFL) Global Solutions - <https://www.eflglobal.com>.